

Margot Nohr

Toespraak op 7 mei 2022 op de KZ herdenkingsbegraafplaats Esterwegen

Mijne dames en heren uit de politiek en het bestuur van Emsland, mijne dames en heren van het Initiatief 8 Mei uit Nederland en Duitsland, beste verwanten en vrienden van de voormalige gevangenen uit de concentratiekampen in het Emsland.

Ik dank u hartelijk voor de uitnodiging om vandaag hier op de herdenkingsbegraafplaats Esterwegen u te kunnen toespreken.

Deze plek is een plaats van de gedenkcultuur geworden. Daaraan hebben veel politiek en maatschappelijk geëngageerde mensen meegewerkt – aan beide zijden van de grens, en ook jullie, die vandaag naar de herdenking zijn gekomen.

Deze herdenkingsbegraafplaats houdt de herinnering aan de misdaden in de Emslandkampen levend. Deze herdenkingen van het einde van de Tweede Wereldoorlog geven de maatschappelijke discussie steeds nieuwe inspiratie. Dat is noodzakelijk – dat moet zo blijven.

Vandaag wil ik terugdenken aan mijn vader Adolf Härtl, die in het jaar 1900 geboren werd in een klein dorp in Nederbeieren. Ook aan mijn moeder Berta Härtl, geboren in 1906. Zij kwam uit een piëtistische keuterboerfamilie uit het Zwarte Woud.

Mijn grootvader van vaderskant heeft zichzelf enkele weken voor de geboorte van mijn vader doodgeschoten – een familiedrama.

Mijn vader stamt uit een zeer arme familie. De grootmoeder werkte als dienstmeid bij een herenboer, mijn vader moest al op 10-jarige leeftijd in de zomer iedere dag de ganzen en varkens hoeden en kon dan geen school bezoeken. Dat was slechts mogelijk in het winterhalfjaar. Hij was wel een zeer schrandere jongen.

De herenboer eiste dat hij iedere ochtend om 5 uur de mis bezocht. Mijn vader ontwikkelde een haat tegen herenboeren en de katholieke kerk.

Pas na de mis was er ontbijt. En daarna begon zijn werk om dieren te hoeden. Hij heeft me af en toe gnauwend verteld, dat hij de room van de melk had geschept en opgedronken, of dat hij af en toe een ei uit de kippenren stal en opdronk. Hij mocht niet worden betrapt. Dat zou problemen geven. Hij wist bij honger wel een goede uitweg.

Mijn vader bezocht de basisschool tot zijn veertiende. Daarna werd hij knecht bij de herenboer. In 1918 kreeg hij zijn militaire oproep. Hij moest nog in de laatste maanden van de oorlog vechten. Maar dat wilde hij niet. Mijn vader vertelde me dat hij zijn eigen been verwondde en daarom niet onder de wapens hoefde. En toen was de oorlog ook snel voorbij. Hij wilde echter niet langer als boerenknecht werken, hij wilde een andere toekomst. Hij had gehoord dat de staat Mexico jonge mannen land gaf als ze het zelf bewerkten. En dat wilde hij. Hij wilde ook land bezitten en boer worden.

Er is een foto uit Hamburg uit het jaar 1919. Daar had hij zich in een zeemanspak laten fotograferen. Maar hij kon niet meer naar Mexico emigreren. Daar was in 1919 een revolutie en de grenzen werden gesloten.

Mijn vader moest nieuwe plannen ontwikkelen. Hij hoorde dat er in het Ruhrgebied jonge sterke mannen voor de mijnbouw werden gezocht en dat die direct in de mijnen aan het werk konden.

Zo kwam hij in Bottrop terecht. In de mijn Prosper III kon hij na drie jaar zijn opleiding tot volleerd mijnwerker afsluiten.

Op de mijn kwam hij in contact met de mijnwerkersvakbond en zette hij zich in voor het verbeteren van de arbeidsomstandigheden. In die tijd had ook de KPD bij de mijnwerkers weerklink gevonden. Mijn vader werd ook daarin actief en las vol nieuwsgierigheid de socialistische theoretici en klassieke literatuur. Dat waren voor hem totaal nieuwe ervaringen.

Hij kon goed spreken en overtuigen. Het zwaartepunt in zijn KPD-werk was het jongerenwerk. In 1929 hoorde hij bij de eerste Duitse mijnwerkersdelegatie die naar Moskou werd uitgenodigd. Daar bezichtigden de mijnwerkers de nieuwe fabrieken en de gezondheids- en welzijnsinstellingen van de jonge Sowjet-Unie. Ze hadden in het Kremlin ook een gesprek met Stalin, die in die tijd nog geloofde een wereldrevolutie door een Duitse revolutie in de hand te kunnen werken. Deze dagen in Moskou maakten grote indruk op mijn vader. Voor hem werd de Sowjet-Unie een vaderland voor alle arbeiders, zo heeft hij mij uitgelegd. Van deze reis kon mijn vader slechts één foto redden. Die lag altijd in de onderste lade van de klerenlast, verstopt onder de papieren voering. Als dat bij een huiszoeking gevonden zou zijn, dan was mijn vader zeker weer gearresteerd. Maar van deze foto wilde hij geen afstand doen. Deze foto is een bijzondere foto: Naast Stalin zit Kirow, die Stalin enkele jaren later liet vermoorden. Daarna werden alle officiële foto's in de Sowjet-Unie geretoucheerd. Kirow moest aan het oog van de mensen worden onttrokken, alsof hij nooit had bestaan. Maar op de foto van mijn vader is hij er nog!

In 1931 roept mijn vader in de mijn Prosper III een wilde staking uit. Hij werd op staande voet ontslagen. Ook zijn herhaalde pogingen weer in de mijn te werken bleven zonder resultaat. Men wilde niet zo iemand die de mijnwerkers opruit. Hij werd werkloos en bleef dat tot 1937. Pas toen mocht hij weer als kompel in de mijn aan het werk. De bewapening had veel steenkool nodig, en toen was iedere hand welkom.

Op 1 maart 1933 werd mijn vader voor zijn werk in de KPD gevangengenomen, de Machtigingswet maakte dat mogelijk. Es was zeker een zwarte lijst voor de eerste arrestaties. Recklinghausen, Brauweiler en Esterwegen waren de plaatsen van zijn gevangenschap. Hij hoorde bij de eerste concentratiekampgevangenen in Bottrop. Mijn vader heeft niet veel gesproken over zijn ervaringen tijdens zijn gevangenschap. Ten eerste was ik in de vijftiger jaren een klein meisje en ten tweede, denk ik, wilde hij mij ook beschermen. Ik kan me herinneren dat hij me één maal over Esterwegen vertelde. Er moet toen één of andere aanslag in Berlijn zijn geweest en daarom kregen de gevangenen drie dagen niets te eten. Toen zal ik wel gevraagd hebben: Hoe hebben jullie dat dan overleefd? En hij heeft toen geantwoord: We hebben dag en nacht geschaakt. Aan de tijd in hechtenis heeft hij een gehoorbeschadiging overgehouden. Een opzichter heeft mijn vader een keer zwaar op het hoofd geslagen. Het linker trommelvlies werd daarbij beschadigd. Daarvoor kreeg hij later een kleine Wiedergutmachungs-uitkering. Maar hij heeft me nooit verteld, dat het werk in het veen vreselijk zwaar was. Ik weet echter nog, dat ik voor de eerste keer in Esterwegen op deze begraafplaats was, dat zal in 1987 of 1988 geweest zijn, het was november, regenachtig. We plaatsen de auto op de parkeerplaats. Ik stapte uit, mijn schoen raakte de grond en het bruine veenwater spatte omhoog. En toen vloeiden de tranen. Toen werd ik me pas bewust hoe zwaar die maanden in het veen voor mijn vader mochten zijn geweest.

Niet alleen voor mijn vader, maar ook voor mijn moeder was de tijd van zijn gevangenschap een grote zorg en last. Toen mijn vader vast zat kreeg mijn moeder van de steun maar heel weinig geld. Ik vroeg haar eens: Moeder, hoe heb je het voor elkaar gekregen met zo weinig geld te overleven? Haar antwoord was: Ja, het was zo weinig, dat men er nauwelijks van kon koken. We hebben met drie, vier vrouwen samengewerkt, waarvan de mannen ook gevangen zaten, om samen te koken, zodat op zijn minst een redelijke soep kon worden bereid. Het was goedkoper als je met meer mensen kookte. En het was voedzamer dan wanneer je voor jezelf alleen kookte.

Dat gezamenlijke koken, denk ik, toont de verbondenheid van de vrouwen waarvan de mannen allemaal vastzaten.

En toen heeft mijn moeder me verteld dat ze met meer vrouwen 's nachts met een emmer witte verf op stap gingen en op de muur van de mijn Prosper III schreven: Wij hebben honger. En ze werden niet betrappt.

Wat was mijn moeder dapper!

In de tijd van de gevangenschap wilde de sociale dienst van de stad Bottrop niet meer de huur voor de kleine woning van mijn ouders betalen. Mijn moeder zou naar een woonwijk voor daklozen en asociale moeten verhuizen. Ik ken deze toenmalige slecht aangeschreven wijk slechts onder de naam "Pampa" in Bottrop-Boy.

Een maatschappelijk werkster van de stad bezocht mijn moeder, sprak met haar en wilde de kast in de slaapkamer zien. Mijn moeder opende de deuren. Daar lagen de lakens keurig opgevouwen en gestapeld, ook de tafelkleden. Het antwoord van de maatschappelijk werkster was: hoor ik nog steeds met de woorden van mijn moeder: Mevrouw, daar hoort u niet naar toe. Mijn moeder mocht in de woning blijven. De "Pampa" bleef haar bespaard.

De sociale dienst betaalde dus verder haar huur. Ook deze ervaring van mijn moeder kan ik niet vergeten. Er was een ambtenaar bij de stad Bottrop, die ook in de nazitijd zelf een beslissing had genomen.

Ook na mijn vaders vrijlating uit het concentratiekamp Esterwegen op 1 mei 1934 bleef de materiële steun aan mijn familie hachelijk. Mijn vader heeft dikwijls verteld, dat hij eenmaal op vrije voeten niet meer in de mijn mocht werken. Ze hebben hem een bezem en een schep gegeven, om de paardenmarkt in Bottrop te vegen. De paardenmarkt is nog steeds een centraal plein in de Bottroper binnenstad. Daar stoppen de bussen, veel inwoners gaan naar de binnenstad en de markt om boodschappen. En mijn vader was een bekende persoon in Bottrop. Veel kompels kenden hem.

Ze kwamen naar hem toe en wilden met hem spreken. Hij mocht echter niet over zijn tijd in het concentratiekamp praten. Dat moest hij bij zijn vrijlating ondertekenen.

Er waren echter genoeg andere onderwerpen. Om hem heen vormde zich steeds weer een kleine mensenkluw. En dat beviel de politie allerm minst. Ze hebben de bezem weer van hem afgepakt en de sociale dienst betaalde verder de werklozensteun.

Deze episode uit het leven van mijn vader maakte op mij als klein meisje een grote indruk. Wat was hij moedig!

Mijn vader vertelde, dat hij voor de verzekeringsmaatschappij Volksfürsorge verzekeringen heeft verkocht. Dat waren natuurlijk erg kleine bedragen. Maar de mijnwerkers kenden hem wel. En hij kon een beetje bijverdienen.

En mijn moeder ging van huis tot huis en ventte pantoffels. Zo verdienden ze een paar centen. Maar ik weet ook, dat mijn ouders in de tijd van werkloosheid niet alleen deze kleine huisaanhuysverkoop deden, maar dat ze ook op de fiets tot aan Quakenbrück en Bersenbrück gingen om paddenstoelen en bessen te plukken. Mijn moeder heeft dat dan ingemaakt, om in de winter ook nog een beetje geweekt fruit te hebben.

Mijn ouders gingen niet steeds alleen met de fiets erop uit, verschillende KPD-families die in dezelfde miserie zaten reden met hen mee. Ze hebben toen bij boeren in schuren overnacht. En mijn vader vertelde het op een manier, dat ik de indruk kreeg dat die tochten ook erg mooi zijn geweest.

Mijn ouders hebben me echter niet verteld hoe hard ze op de fiets hebben gezwogen, en hoe moeilijk het was de dagelijkse kost te verzamelen.

Gedurende de oorlogsjaren leefden mijn ouders in de mijnwerkerswijk voortdurend onder de speciale observatie van de politie. Een politieagent, meneer Frankus van de Düppelstrasse, ging steeds de huizen op de Förenkamp langs en keek, of er nog een beetje licht door de kieren scheen. En als hij dan een lichtschijnsel ontdekte, sprak hij mijn ouders aan en dreigde: Als jullie jullie woning niet beter verduisteren, dan komen jullie in het concentratiekamp.

Wat mijn vader over het einde van de oorlog vertelde, maakte op mij als kind diepe indruk. Op goede vrijdag 1945 veroverden de Engelse soldaten Bottrop. Achter het huis aan de Förenkamp was er een groot weiland, daarachter heb je de Scharnholzstraat. Toen mijn vader in de verte de soldaten zag, liep hij de Engelse soldaten met een wapperend laken tegemoet. Dat kon ik me als kind goed voorstellen, mijn pappa met een wapperend laken! Hij deelde mee, dat er in de wijk ook enkele mannen bij de SA en de Landstorm zaten. Mijn vader vreesde voor een bloedbad en wilde dat absoluut verhinderen.

Mijn vader was door en door een politiek persoon. Na de oorlog werd hij direct weer actief in de mijnwerkersvakbond en in de mijnbouwvakbond IG Bergbau. Verder zat hij bij de denazificatiecommissie van de stad Bottrop. De mijnwerkers van Prosper II kozen hem tot voorzitter van de ondernemingsraad tot zijn pensioen in 1958. Hij vertegenwoordigde luidkeels de belangen van de mijnwerkers en werd ook een onderhandelingspartner van het bestuur van de Rheinstahl Bergbau AG. Hij heeft me verteld, dat hij in harde onderhandelingen ook wel eens de zin moest zeggen: Alle raderen staan stil, als uw lange arm dat wil.

Na 1945 was hij sceptisch over de KPD. Mijn vader had vanaf het begin twintiger jaren tot aan de Wet op de Ondernemingsraden de industriële conflicten meebeleefd. En hij heeft de deelname van arbeiders aan de besluitvorming in het bedrijf als bijzonder belangrijk beschouwd. Met de KPD en later de DKP kon hij niet zo goed overweg. Hij ondersteunde niet het doel, het hele maatschappelijke systeem van de Bondsrepubliek omver te werpen. Toen hij na de oorlog in de pers las over het stalinistische schrikbewind, over de massamoorden en de strafkampen, ontwikkelde zich zijn besluit om uit de KPD te stappen. Dat was begin 1949. Begin vijftiger jaren is hij toen lid geworden van de SPD.

Mijn vader bepleitte de Eenheidsvakbeweging en wees het bevelende mandaat dat de KPD wilde toepassen af. Hij geloofde dat de ondernemingsraad zich totaal moest concentreren op de te realiseren mogelijkheden in het bedrijf. Daar zag hij meer mogelijkheden voor daadkracht. Hij hechte er erg veel belang aan de omstandigheden voor de arbeiders te verbeteren, met de mogelijkheid tot inde top van het concern de gezamenlijke arbeiders te vertegenwoordigen.

Dat intensieve vakbondswerk had invloed op het dagelijkse familieleven: De levensloop van mijn vader had bijvoorbeeld ook uitwerking op mijn kindertijd. Onze vader was veel onderweg. Als hij thuis kwam van zijn werk ging hij kort liggen, sliep een half uurtje en dan had hij vaak al weer een afspraak bij de vakbond. Hij had het ook druk met de vakvereniging van mijnwerkers. Dikwijls kwamen er mensen op bezoek om hem om raad te vragen of om problemen in de mijn onder vier ogen te bespreken. Ik had geen vader, die er voor de kleine dochter was. Ik moest juist altijd rustig zijn, buiten gaan spelen, omdat twee kinderen in de woonkeuken vaak stoorden.

De ervaringen uit de nazitijd kwamen ook tot uitdrukking in de opvoedingsprincipes in mijn familie. Bij ons was er het principe: 'Kennis is macht'. Mijn ouders ondersteunden alles dat samenhangt met kennis en vorming in de ruimste zin. We hadden thuis altijd verschillende

kranten, de WAZ (Westdeutsche Allgemeine Zeitung), als dagblad, de krant van de vakbond IG Bergbau als maandblad.

Krant lezen was belangrijk voor mijn vader en ook voor mijn moeder. Mijn ouders zorgden er ook voor, dat in de politieke opvoeding belangrijke waarden werden bijgebracht. Als er in het parlement debatten plaatsvonden, beluisterden we de redevoeringen op de radio vaak gezamenlijk en dan bespraken we het achteraf. Ook de gesprekken 's middags en 's avonds aan de etenstafel gingen vaak over politiek. Dat sprak vanzelf.

Er werd bij ons thuis niet gezwegen over de jaren van het nationaalsocialisme, de Tweede Wereldoorlog en de misdaden in de veroverde landen. Mijn ouders toonden mij, waar in mijn geboortestad Bottrop in de buurt van de mijn Prosper II de dwangarbeiderskampen van de gevangenen uit Oost-Europa zich bevonden hadden. Mijn vader heeft me verteld over het werk onder de grond dat hij samen met de Sowjet-krijgsgevangenen verrichtte. Herinneren was bij ons thuis normaal. Het was telkens weer een onderwerp in het dagelijkse leven.

Enkele weken voor zijn dood – ik was toen 18 jaar – droeg hij mij op de 'vaandel van de arbeidersklasse' over te nemen en verder te dragen. Wat een grote opdracht, die ik toen niet van harte kon aannemen.

Mijn vader heeft het Emsland, Esterwegen nooit meer bezocht. In 1964 is hij op 64-jarige leeftijd overleden. Ik geloof dat hij het met dankbaarheid zou zien, dat hier sinds de tachtiger jaren de geschiedenis van de Emslandkampen wordt onderzocht, dat de herinnering aan de gevangenen in het concentratiekamp levendig wordt gehouden en dat de hier op deze herdenkingsbegraafplaats begraven mensen uit zo veel veroverde landen worden herdacht.

Waardige gedenkplaatsen zijn ontstaan. Hier ontmoeten mensen elkaar, die eraan werken dat de herinnering aan het lijden van de gevangenen en de geschiedenis van de Emslandkampen ook in de volgende generatie niet verloren gaan.

Ik geloof dat mijn vader daar uiterst dankbaar voor zou zijn.

Deze herinnering levendig te houden is een uitdaging, het blijft een uitdaging.

En ik weet: Voor velen van ons was het een levenstaak, blijft het een levenstaak.

Ik dank jullie voor jullie aandacht.